

POVIJESNE ORGULJE NA TLU HRVATSKE

Božidar Grga

Hrvatska je oduvijek bila smještena na nemirnom istočnom rubu kršćanske Europe, gdje se sudaraju tri civilizacijska kruga: katoličanstvo, pravoslavlje i islam. Zbog čestih ratova bila je prisiljena sklapati saveze s moćnim susjedima i živjeti pod njihovom političkom, ekonomskom i kulturnom dominacijom. Bio je to način preživljavanja i opstanka. Unatoč svim nedaćama, Hrvatska je na području kulture dala svoj doprinos Europi o čemu svjedoči značajna kulturna baština.

Hrvatska se može podijeliti na tri regije: primorsku, gorsku i panonsku. Primorskom regijom dugo je dominirala Mletačka Republika, a gorskom i panonskom Austrougarska Monarhija. Stoga, u organološkom smislu, Hrvatsku dijelimo na sjevernu i južnu, pa sukladno tome imamo dva tipa povijesnih orgulja: njemački s talijanskim utjecajem ili srednjoeuropski i talijanski ili mletačko-dalmatinski. Ovi su termini već ustaljeni u hrvatskoj organologiji.

Veći dio sačuvanih povijesnih orgulja sagradili su orguljari iz susjednih zemalja, uglavnom iz Italije, Slovenije, Austrije, i

Mađarske, ali su također gradili orgulje i domaći graditelji koji su imali svoje radionice u većim hrvatskim gradovima u unutrašnjosti i na obali. Oni su u načinu gradnje slijedili srednjoeuropsku ili talijansku tradiciju, ovisno u kojoj su radionici izučili svoje orguljarsko umijeće i na kojem su području djelovali.

Sačuvane povijesne orgulje možemo razvrstavati po više kriterija: po razdoblju gradnje, geografskoj lokaciji, tehničkim i zvučnim odlikama, veličini, namjeni, prema različitim graditeljskim tradicijama, itd.

Prema povijesnim izvorima kod nas se najranije spominju orgulje sredinom XIV. stoljeća i to Dubrovniku i Zagrebu. Od tada, s više ili manje pouzdanosti, možemo pratiti njihovo rasprostiranje, ali i tehničko-zvučno usavršavanje.

Četiri su razdoblja tehničko-zvučnog usavršavanja:

I. razdoblje – XIV. st.

II. razdoblje – XV. i XVI. st.

III. razdoblje – XVII. – XIX. st.

IV. razdoblje – XX. st.

Iz prvog razdoblja (XIV. st.) nemamo sačuvanih orgulja, a dokumenti su vrlo oskudni. Razlog su ratovi i pljačkanje inventara i uništavanje arhiva u mnogim crkvama i samostanima.

Iz drugog razdoblja (XV.–XVI. st.) isto tako nema sačuvanih orgulja, no postoji vjerojatnost da među sačuvanim orguljama iz XVII. st. ima nekih koje potječu iz XVI. a u XVII. st. su modernizirane i povećane. Ovu osnovanu pretpostavku trebaju dokazati buduća organološka istraživanja. Iz tog razdoblja postoje ugovori i dokumenti s tehničkim podacima i imenima graditelja iz kojih možemo zaključiti da su se u našim krajevima tada češće naručivale orgulje i da su pažljivo birani graditelji. Naručivane su za to doba suvremene orgulje namijenjene isključivo potrebama crkve, odnosno bogoslužja.

Iz trećeg razdoblja sačuvano je blizu 400 orgulja, a među njima se nalazi podosta »nedirnutih«, posve izvornih i dobro očuvanih primjeraka, za što moramo zahvaliti našem vječnom siromaštvu. Naime, rijetkost je da se neke orgulje koriste 200, 250 pa i više godina kao što je to česti slučaj u Hrvatskoj. Ti sačuvani »starci« danas predstavljaju veliku povijesnu vrijednost, jer osim što svjedoče o našem kulturnom identitetu, istodobno su značajan segment i europske kulturne baštine.

Prema sustavno rađenom popisu obavljenom od 1971. do 1975. godine, organolog Emin Armano je napravio sumarni pregled iz kojeg je vidljivo slijedeće:

Stoljeće	Sačuvano orgulja
XVII.	7
XVIII.	91
XIX.	290
Ukupno	388

Prije nego poblizhe razmotrimo ove instrumente prisjetimo se ukratko osnovnih karakteristika orgulja u prošlosti na širem europskom području. Nakon razdoblja gotike u kojem nije bilo značajnijih razlika u koncepciji i gradnji orgulja, daljnje usavršavanje kreće se u dva pravca. U Italiji ih i dalje grade kao prateći instrument za

Povijesne orgulje

Prema strogoj podjeli povijesne orgulje su one koje su nastale do 1850. godine. Iz više razloga tu sam granicu pomaknuo na 1900. godinu:

1. Iako u drugoj polovici XIX. st. mnoge pozitivne promjene u gradnji orgulja postaju zajedničko europsko dobro, ne može se nikako govoriti o unificiranim tipovima orgulja. Još uvijek mnoge radionice imaju u manjoj ili većoj mjeri svoja tehnička i akustička rješenja.
2. U manjim sredinama (provinciji) još se gradi na tradicionalan način. Primjerice, svjedok sam da su šezdesetih godina prošlog stoljeća u Zagrebu građene jedne veće orgulje na način da je graditelj dobar dio registara naručio i kupio u poznatoj njemačkoj tvornici, ali je uz te registre ugradio i dobar dio registara koje je izradio u vlastitoj radionici na tradicionalan način (lijevao je leguru, krojio i oblikovao metalne svirale, gradio drvene u biranom drvu itd.). Mnogi vrsni muzičari se slažu da u tim orguljama najljepše zvuče baš ti, ručno rađeni registri.
3. Tehnička i akustička rješenja u drugoj polovini XIX stoljeća još nisu bila definitivna i iz tog razdoblja imamo prekrasne instrumente s vrlo različitim rješenjima koja se više ne primjenjuju. Zar te neponovljive orgulje nisu povijesne?

liturgijske potrebe, dok im u Njemačkoj vrlo rano daju značajniju ulogu nastojeći stvoriti složeni koncertni instrument. Ugrubo, u razdoblju 1700.-1850. (1900.) tri su tipa orgulja:

I. Njemački tip

Orgulje s dva ili više manuala i s ravnopravnim kromatskim pedalom dostatnog opsega. Bogata je paleta registara:

- principalov kor s miksturama
- poklopljenice i polupoklopljenice
- raznovrsni registri iz skupine flauta
- uskomenzurirani labijalni registri
- raznovrsni jezičnjaci.

Registri se rade u drvu, metalu i kombinirano (dublje oktave u drvu, ostalo u metalu). Što se veličine tiče, u Njemačkoj se već u XVII stoljeću česti instrumenti s 30, 40 i više registara.

II. Mletačko-dalmatinski tip

Orgulje nastale na tlu Mletačke Republike i Dalmacije najčešće imaju jedan manual (rijetko dva) i nesamostalni dijatonski pedal koji je uvijek povezan s manualom. Principal i melodijski registri podijeljeni su na bas i sopran kako bi se njihovim umješnim kombiniranjem mogla na jednom manualu postići diferencijacija dionica u višeglasju. Najdublja oktava manuala je pokraćena, a isto tako i pedal koji ima svega 12 tonova: C D E F G A B H, te cis, es, fis i gis. Izbor registara je skroman:

- ripieno (principalov kor rastavljen na pojedinačne članove parcijalnog niza)
- flaute, u ranijim razdobljima češće cilindrične, kasnije skoro isključivo konične
- dva tipa jezičnih registara plitkih rezonatora u manualu izvedeni u drvu i metalu (Tromboncini i Violoncelli)
- jezični registar realnog rezonatora u pedalu izveden u drvu ili metalu (Trombe ili Tromboni).

Svi registri manuala su rađeni u metalu, a tek kod manjih orgulja 8 najdubljih svirala Principala i Ottave rađeni su u drvu. Pedalni registri (najviše 4) rađeni su u drvu, a iznimka je registar Tromboni. Kako vidimo nema uskomenzuriranih registara

(Streicher) – Viola se javlja koncem XVIII. stoljeća. Nema ni poklopljenica; iznimka je cilindrični registar rađenu u metalu, (Flauto stoppo). Po veličini su mletačko-dalmatinske orgulje daleko skromnije od njemačkih; standardne katedralne (osamstopne) orgulje imaju tek dvadesetak registara.

Osim navedenih različitosti ova dva tipa orgulja razlikuju se još u karakteru i boji temeljnog zvuka, odnosno zvuka principalove skupine. Možemo govoriti o dva različita savršenstva, a svako se temelji na tradiciji odabira menzura.

III. Srednjoeuropski tip

Uz navedene tipove orgulja javlja se i treći, nastao na području južne Njemačke, Austrije, Češke i Slovenije (njemački tip orgulja s talijanskim utjecajem)

Ove orgulje imaju uglavnom jedan manual, rjeđe dva, i pedal malog opsega, uglavnom dijatonski. Unatoč nešto većem bogatstvu registara u odnosu na talijanski tip, ove orgulje ipak ne udovoljavaju visokim zahtjevima orguljske koncertne literature. Skromne mogućnosti pedala ograničavaju ih na pratnju i koncertnu literaturu zaključno s ranobaroknom polifonijom. Slijedeći je izbor registara:

- principalov kor s miksturama
- poklopljenice i polupoklopljenice
- raznovrsni registri iz skupine flauta.

Do 1850.godine uskomenzurirani registri i jezičnjaci pojavljuju se sporadično, što je zanemarivo. Tvorivo svirala je drvo ili metal i u kombinaciji. Po veličini orgulje ovog tipa bliže su talijanskim nego njemačkim.

Povijesne orgulje u Hrvatskoj

Sačuvane povijesne orgulje gorske i panonske regije uglavnom su srednjoeuropskog tipa. Susrećemo ih u raznim veličinama, od pozitivna do dvomannualnih. Pretežno su to skromni instrumenti sa 12 do 16 registara.

Na tom području susrećemo se s četrdesetak stranih i domaćih graditelja, a mnogi za svoja izvrsna fonička i tehnička rješenja i danas zaslužuju naše divljenje.

Crkva trećoredaca Sv. Mihovila u Zadru. Orgulje su vjerojatno iz 17 stoljeća (kučište i jedan preostali registar). Godine 1732. obnavlja ih Antonio Lodovico De Moyse u ranobaroknoj maniri.

Do godine 1850. rijetko susrećemo dvomannualne orgulje, svega osam. Nakon te godine češće se naručuju dvomannualne orgulje, a mnoge stare jednomannualne se povećavaju i dodaje im se drugi manual. Sve se češće susreću i uskomenzurirani labijalni registri dok jezični registri još dugo neće biti na popisu dispozicije pri naručivanju novih orgulja.

Sredinom XIX. stoljeća Zagreb naručuje dvoje velike orgulje koje imaju po tri manuala, ravnopravni kromatski pedal te po 40 i više registara. Razlozi tome su dugo razdoblje mira i nove ekonomske mogućnosti.

Sačuvane povijesne orgulje primorske regije su uglavnom talijanskog, odnosno mletačko-dalmatinskog tipa. Susrećemo ih u šest veličina:

1. Pozitiv s četverostopnom osnovom, ima 4-6 registara.
2. Male orgulje s manualom i ovješnim pedalom, imaju 8 registara: principal, 4 registra ripiena i 3 melodijska labijalna registra.
3. Orgulje srednje veličine s manualom i dijatonskim pedalom, imaju 12-13 re-

ORGULJE JOZSEFA ANGSTERA U VALPOVU

Damir Stanić

gistara: principal, 6 registara ripiena, 3 melodijska labijalna registra, 1 jezični registar, 16-stopni registar u pedalu i eventualno 8-stopni, također u pedalu.

4. Velike (katedralne) orgulje s manualom i dijatonskim pedalom, imaju 17–22 registara: principal s 8 registara ripiena, 4–5 melodijskih registara u manualu, 2–4 registra u pedalu od kojih je jedan jezičnjak.

Navedene dispozicije su najuobičajenije i česta su manja odstupanja.

Osim navedenih, u primorskoj regiji imamo sačuvane primjerke i slijedećih orgulja:

5. Šeststopne orgulje s najdubljim tonom F od 6', bez pedala, kasnije proširene u osamstopne, no moguće ih je vratiti u prijašnje stanje. Imaju 9 registara: principal, šest registara ripiena i dva melodijska registra.

6. Dvanaeststopne orgulje s najdubljim tonom u manualu 1F od 12' i pedalom od 16', 21 registar.

7. Dvostruke osamstopne orgulje s dva manuala i pedalom s 35 registara.

Talijanske orgulje svoju skromnost nadomještaju prepoznatljivim prekrasnim zvukom ripiena koji je istodobno izražajan, izbalansiran, sjajan i blještav. Pažljivo odabrani, iako malobrojni melodijski registri mogu pobuditi najrazličitije emocije, dok razdijeljeni manual omogućuje plastično izvođenje ranobarokne polifonije talijanskih, nizozemskih, engleskih i ostalih autora. U tom smislu ne zaostaju za srednjoeuropskim orguljama kontinentalne Hrvatske. U primorskoj regiji susrećemo tridesetak orguljara od kojih su neki vrlo značajni u hrvatskom i talijanskom graditeljstvu orgulja.

Koncem XIX. stoljeća u cijeloj Hrvatskoj se uočavaju promjene koje donosi novo vrijeme. Slijedi postupno izjednačavanje kriterija i ukusa što konačno vodi velikoj globalizaciji XXI. stoljeća zbog čega nam je raznolikost prošlosti još dragocjenija.

Proširena verzija izlaganja na europskom kongresu u Varaždinu »Orgulje kao europska baština« (10.–16. rujna 2000.)

Nakon temeljite obnove kapele Sv. Trojstva u sklopu dvorca Prandau-Normann u Valpovu, izvršene prethodnih godina, 2003. godine uslijedili su radovi na restauraciji njenih vrijednih povijesnih orgulja. Proces restauracije započeo je izradom elaborata i njegovim prihvaćanjem od strane Konzervatorskog odjela u Osijeku. Radovi na samim orguljama započeli su krajem ožujka 2003. godine, kada su djelatnici orguljarske radionice »Heferer« iz Zagreba boravili u Valpovu, snimajući i dokumentirajući stanje u kojem se orgulje nalaze. Pritom su demontirali sve svirale i ostale dijelove instrumentalnog ustroja orgulja i odvezli ih na restauraciju u svoju radionicu u Zagreb.

Orgulje valpovačke dvorske kapele Sv. Trojstva rariteto su povijesno glazbalo visoke spomeničke vrijednosti. Naručene su 1875. godine kod vrsnog pečušskog orguljara Jozsefa Angstera (1834.–1918.) koji se u orguljarstvu obrazovao po svim značajnijim europskim središtima: Beču, Berlinu, Kölnu, Luzernu, te u znamenitoj radionici Cavallé-Coll u Parizu.¹ Za svoju dvorsku kapelu naručio ih je valpovački vlastelin barun Gustav Hilleprand od Prandaua (1807.–1885.), brat skladatelja Karla (1792.–1865.), inače vrsni orguljaš amater koji je bio jedan od utemeljitelja Hrvatskog glazbenog zavoda u Zagrebu i njegov prvi predsjednik.²

Jozef Angster je orgulje dovršio i postavio na pjevalište dvorske kapele u travnju 1876. godine, a svečanoj kolaudaciji su između ostalih nazočili L. A. Zellner, glavni tajnik Društva prijatelja glazbe iz Beča i Johann Nepomuk Hummel, orguljaš i glazbenik iz Osijeka.³

Orgulje su mehaničkog sustava sa zračnicama na čunjiće. Imaju 18 zvučnih registara na dva manuala (C-f3) i pedalu (C-d1), te nekoliko spojeva i kolektiva, stopalo za žaluzije i mehanizam za tremolo efekt. Kako se mijeh orgulja nalazi u maloj prostoriji iza orgulja, u sviraonik je s lijeve

strane ugrađena ručica (Calcanten Glöcke) mehanizma kojim je orguljaš aktivirao malo zvonce u sobici s mijehom i tako javljao mijehogaži kada treba početi gaziti mijeh. Unatoč svojoj veličini besprijekorno su uklopljene u nevelik prostor pjevališta i to tako da stoje na drvenim stupovima koji tvore skladno oblikovane arkade. Tako su cijele orgulje, osim nekoliko najvećih pedalnih svirala (registra Violon 16'), koje se pružaju od poda do svoda, zapravo podignute iznad pjevališta kako bi se dobilo što više prostora za pjevače. Ispod orgulja nalazi se sa svake strane po nekoliko redova lijepo oblikovanih drvenih klupa s klecalom, koje zajedno s orguljama čine jedinstvenu i zanimljivu cjelinu inventara pjevališta. Sviraonik se nalazi ispred orgulja i ugrađen je u polukružno izbočenu pjevališnu ogradu. Sva je drvenarija, od masivnih konstruktivnih dijelova do najmanjih ukrasnih detalja, izrađena od vrlo kvalitetnog drveta i, unatoč nepovoljnim prilikama, dosta dobro očuvana.

Tijekom Republičke evidencije orgulja u Hrvatskoj, koja je trajala od 1972. do 1975. godine, ove su orgulje obišli prof. Ladislav Šaban s Muzičke akademije u Zagrebu i prof. Izak Šprajla s Instituta za crkvenu glazbu pri Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu koji su u zapisniku zabilježili: »Orgulje danas potpuno zapuštene, iako ošteta nema, ipak otuđeno zbog nemara oko 80 svirala (rekonstrukcija u potpunosti moguća), mijehovi prošupljeni (popravak moguć), sve puno nečisti ptica i miševa. Izradba kućišta iz najkvalitetnije hrastovine, svirale izrađene iz najfinijeg kositra ili najbolje hrastovine, vrhunska kvaliteta! Skupocjen instrument iz radionice najpoznatijeg mađarskog graditelja, sposoban za koncertno sviranje, jedan od najvrednijih spomenika kulture ove regije. Narudžba visoko obrazovanoga baruna Prandaua. Zbog izuzetnog značaja ovog instrumenta u kulturnom životu druge pol. 19. stoljeća u Slavoniji, zbog vrhunske kvalitete maj-